

МАТЕРІАЛЬНО-ФІНАНСОВА БАЗА СЕЛЯНСЬКОГО САМОУПРАВЛІННЯ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1861-1917 рр.)

У статті аналізується механізм формування та використання матеріально-фінансової бази інститутів селянського самоврядування другої половини ХІХ - початку ХХ ст. З'ясовується роль селянського самоврядування у системі влади на селі, досліджується рівень ефективності використання мирських коштів у діяльності сільських громад та волосних правлінь Чернігівської губернії.

Реформування політичної системи сучасної України невинно віддаляється від суспільства і перетворюється у замкнутий процес самореформування влади. Аграрна реформа в Україні здійснюється в умовах низького рівня самоорганізації і кооперації селянства та відсутності практичного досвіду самостійного господарювання на землі. У той же час Україна має глибокі традиції селянського самоврядування, які в умовах багаторічного панування тоталітарної системи виявилися незаслужено забутими. Перш за все мова йде про сільські громади та волосні правління другої половини ХІХ ст. як інститут самоорганізації селянства. У контексті вищесказаного вивчення історичного досвіду зазначеного періоду є актуальною темою дослідження.

Аналіз фінансової діяльності органів волосного самоуправління та сільських громад розкриває внутрішні механізми взаємодії держави, земських органів та селянства. Стан громадського господарства та формування волосного і „мирського” бюджету виступають важливими показниками розвитку матеріальних та духовних потреб членів спільноти, свідчать про ступінь розвитку місцевої територіальної громади як цілісної господарської та публічної організації.

Мета даної розвідки полягає в аналізі механізмів формування та використання матеріально-фінансової бази інститутів селянського самоуправління періоду другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Для досягнення вказаної мети автором реалізовані такі дослідницькі завдання:

- з'ясувати роль селянського самоврядування у системі влади на селі;
- проаналізувати особливості формування та використання матеріально-фінансової бази органів селянського самоуправління Чернігівської губернії;
- дослідити рівень ефективності використання мирських грошей у діяльності сільських громад та волосних правлінь.

Реалізація „Положень...” 19 лютого 1861 р. привела до корінного переустрою українського села. Найбільшу увагу дореволюційні та радянські дослідники приділяли здійсненню головного питання реформи – земельного. Нема необхідності приводити назви численних книг та статей, які з різних громадсько-політичних позицій розглядали норми „Положень...”, поземельний устрій села після перетворень, ті переміни, що відбулися у господарюванні як селян, так і поміщиків. Але один важливий бік реформи не знайшов адекватного її значенню вивчення – організація

© Мітеров Олексій Йосипович – старший викладач Українсько-російського інституту (філії) Московського державного відкритого університету в м. Чернігові

селянського самоуправління. Автономні устремління селянства, яке з давніх-давен звикло вирішувати значну кількість питань самостійно, тяжіння до самоорганізації і саморегуляції своїм корінням сягають углиб історії. Ця традиція „мирської самостійності” недостатньо висвітлена в історичній літературі – як для усього періоду її існування, так і для пореформеного часу.

Коли історики все ж зверталися до сюжетів мирського самоуправління, то найбільш поширеними були негативні характеристики, вироблені ще у дореволюційний період ліберальними дослідниками¹. Вони, розглядаючи питання типології сходів та їх склад, порядок скликання та прийняття рішень, на передній план висували підлеглість селянського самоуправління дворянсько-адміністративним органам, „куркулям”-мироїдам, пріоритет майнових або класових суперечностей, п’янство та підкупність усіх його органів.

Критика селянського станового самоуправління ліберальними діячами XIX ст. базувалася на їх думці про можливість негайного перетворення суспільства у безстанове самоврядне, засноване на засадах рівної правоспроможності та підпорядкованості усіх єдиному загальному закону. При цьому вважалося можливим зовсім не звертати увагу на традиції, звички та цінності народу тільки тому, що вони не відповідали теоретичним уявленням про розумний суспільний устрій. Подібні уявлення були також властиві революційному „нетерпінню”, представники якого вважали можливим швидке та легке змінення людини у зв’язку з перемінами зовнішніх умов її буття². Ні ліберали, ні революціонери не брали до увагу рівень культури основної частини населення, тих традиційних цінностей, важливість збереження яких визнавалася самим селянством, як і необхідність поступового та достатньо повільного здійснення перетворень.

Проблеми селянства у пореформений період відображені у дослідженнях відомих радянських учених³. У радянській літературі при обговоренні проблеми самоуправління слово „громадське” іноді бралось у лапки, що мало означати відмову у його визнанні⁴. Збереглися твердження про повну залежність селянського самоврядування і його посадових осіб або від „поміщиків та місцевої адміністрації”⁵, або від багатіїв і їх приспівників⁶. Дослідники традиційно не вказують на те, що більшість мирських справ залишалася без усякої уваги з боку тих осіб, що мали право контролю, як і на те, що закон, регламентуючи систему взаємовідносин, створював сферу компетенції органів самоврядування і тим самим обмежував свавільство, що існувало до закону.

У науковій літературі останнього часу з’явилися праці, що розглядають склад та практику як окремих ланцюгів селянського самоврядування, так і його функціонування у цілому⁷, відбуваються спроби перегляду традиційних оцінок реформ другої половини XIX ст., ролі місцевого самоврядування у підросійській Україні. Між тим фінансовий бік діяльності сільських громад та волосних правлінь, їх матеріальна спроможність виконання своїх функцій, система перерозподілу коштів детально майже не висвітлювались, а тому потребують конкретнішого вивчення в історичних дослідженнях.

Закони 1861 р. затвердили єдиний для всіх власницьких селян управлінський устрій, а реформи удільного (1863) та державного (1866) села поширили його на інші категорії селян. Із цього часу усі селяни були у рівних правових умовах, і їхнє життя значною мірою ставилося в залежність від них самих.

У літературі та джерелах з історії селянського господарства терміни „сільська громада” та „селянська община” досить часто використовуються як синоніми. Коментуючи проведені у 1878 р. ЦСК МВС Росії обстеження кількості населених місць, поземельної власності та населення⁸, О.О. Русов наголошує, що „... ці результати були доволі невизначені: у деяких повітах число „общин” та „сільських громад” вийшло одне і те ж, у інших – різне. Очевидно, в одних повітах виконавці обслідування ототожнювали ці два терміни, в інших – розрізняли”⁹. Працівники Чернігівського статистичного відділення при губернській земській управі при складанні „Матеріалів для оцінки земельних угідь” і подвірних описів

систематизували отриману інформацію по селищах та станах, вважаючи, що „... так звана „сільська громада” являє собою настільки випадкову та механічну одиницю, що триматися за неї означало б тільки вводити зайву плутанину та ускладнення без усякої суттєвої користі для справи”¹⁰. На українських землях, на відміну від Росії, де була повсюдно поширена община, сільські громади створювались й у місцевостях, що не знали поземельної общини¹¹. Незбіг меж сільської громади та селянської общини вимагає використовувати термін „громада” у розумінні адміністративної сільської одиниці, а „община” – як „поземельний селянський союз безпосередніх виробників на основі спільного користування землею при індивідуальному веденні господарства членами даного об’єднання”¹². При наявності на території громади кількох поземельних общин земельні та податкові питання кожна община вирішувала самостійно, а вибори старости і вирішення інших спільних питань проходили на об’єднаному сході. У 1887 р. малі сільські громади були санкціоновані Сенатом, який присвоїв їм найменування сільського сходу і надав ряд формальних прав та обов’язків. У 1899, 1900 рр. ці сходи були визнані законодавчо¹³.

Сільські громади складались або з одного поселення, або з частини різнопомісного поселення, або з декількох дрібних селищ, хуторів, окремих дворів. ЦСК МВС у 1877-1878 та 1893 рр. проводив спеціальні обстеження, у ході яких поряд із даними про кількість населення і землеволодіння підраховувалась кількість громад і поземельних общин (табл. 1).

Таблиця 1.

Адміністративний поділ сільської місцевості Чернігівської губернії в другій половині XIX ст.¹⁴

Рік	Волостей	Громад	Общин	Поселень	Дворів	Населення
Абсолютна кількість						
1877	173	2772	4175	2651	249708	1417914
1893	175	3134	5018 ¹	3345	292133	1701943
На одну сільську громаду						
1877		1,00	1,51	0,96	90,08	511,51
1893		1,00	1,60	1,07	93,21	530,06

¹ Обстеження не наводить дані про кількість селянських общин. Ми використовуємо дані окладних книг та земських списків, наведені: Русов А.А. Вказана праця. – Том 1. – С. 267.

У 1877-1878 рр. на 1 сільську громаду Чернігівської губернії припадало в середньому 1,5 общини; 1 село; 90 дворів та 512 осіб населення. Фактично ж ці дані не повною мірою відображують реальну картину, тому що за даними обстеження у Суразькому, Новгород-Сіверському, Кролевецькому, Козелецькому, Борзнянському та Конотопському повітах кількість сільських громад і селянських общин збігається, що, враховуючи порядок землекористування і землеволодіння у Чернігівській губернії, є малоймовірним. Спеціальне дослідження 1893 р. нарахувало у губернії 3134 громади. На одну громаду у середньому припадало 1,6 общини; 1 село; 93 двори; 530 осіб. Слід мати на увазі, що головним недоліком розподілення селян по сільських громадах була нерівномірність чисельного складу населення громад. У губернії нараховувалося 224 сільські громади з населенням від 500 до 4000 рев’язьких душ, 164 - з населенням менше 5 душ та 166 громад з кількістю душ від 5 до 10¹⁶. У 1913 р. Чернігівська губернія налічувала 3931 сільську громаду, 5761 поселення та 2794,7 тис. населення¹⁷. На одну громаду припадало 1,5 поселення та 711 осіб. Наведені дані свідчать про те, що протягом пореформеної доби відбувалося поступове укрупнення громад при зростанні на 42% їх абсолютної кількості за 1877-1913 роки.

Законодавче надання органам селянського самоврядування чіткої структури розглядалось державою перш за все як спосіб підвищення їх ефективності у виконанні функціональних обов'язків як перед державою у першу чергу (сплата податків та платежів до казни, адміністративний контроль, забезпечення правопорядку), так і у середині селянського суспільства (управління мирською землею, правотворчість і судочинство, представництво інтересів, соціальний захист, здійснення культурно-виховної, рекреативної та релігійної функцій)¹⁸. Виконання цих завдань передбачало створення певної матеріально-фінансової бази органів селянського самоуправління, яка формувалася на двох рівнях: сільської громади та волосного правління.

Доходи сільських громад, які складали мирські фінанси та хлібні запаси, формувалися різними шляхами, найбільш значущими серед яких були придбання у власність рухомого та нерухомого майна, майна, що залишилося після померлих селян, які не мали нащадків (виморочне), розробка надр на землях громади, продаж надільної землі, винагорода за громадську землю, відчужену для державних потреб (сільські громади користувалися відсотками з капіталу, який міг бути витрачений лише на придбання нерухомого майна з особливого дозволу міністрів внутрішніх справ і фінансів), мирські збори (обов'язкові та додаткові), прибуток від діяльності сільської громадської ощадно-позичкової каси. На користь мирських сум оберталися платежі за реєстрацію волосним правлінням обгородок і платежів (не більше 5 коп. із кожного учасника) та грошові зиски за проступки за вироками волосних судів¹⁹.

Таблиця 2.

Середньорічні надходження волосних та сільських доходів за 1892-1894 рр. по Чернігівській губернії²⁰

Вид надходження	Сума (руб.)	%
за розкладками	455443,6	52
на випас худоби ⁱ	237356,2	27,1
за оброчними статтями	93716,2	10,7
недоїмка	29779,0	3,4
продаж майна	2627,5	0,3
позики	14013,6	1,6
допомога від казни	1751,7	0,2
інші доходи ⁱⁱ	41165,1	4,7
Разом	875853	100

ⁱ Збір призначався на платню пастухам за випас громадської худоби.

ⁱⁱ До інших доходів відносились: пожертви на користь мирських сум, збори з паспортів та білетів – 933 руб., збори за посвідчення обгородок – 409 руб., штрафи та зиски, накладені посадовими особами, – 8514 руб., прибуток з обороту капіталів – 23640 руб.

У 1892 р. сума надходжень становила 806776 руб., у 1893 р. – 881029 руб., у 1894 р. – 939 715 руб. За два роки темпи зростання сягали 16,5 %. Збільшення сум надходжень відбувалося головним чином за рахунок зборів за розкладками та доходів від оброчних статей. Останнє свідчить про розвиток підприємницьких засад у використанні угідь, будівель, землі, що були у власності громади, але спільно не використовувались і здавались в оренду.

Таблиця 3.

Темпи зростання мирських зборів у 1892-1894 рр.²³

Рік	Збір за розкладкою (руб.)	Зростання у (%) до 1892 р.	Збір від оброчних статей (руб.)	Зростання у (%) до 1892 р.
1892	429513	-	67679	-
1893	454627	5,8	96003	41,9
1894	480889	12	117661	73,9

При збиранні окладних мирських зборів у розмірі 454627 руб. за 1893 р. заборгованість селян Чернігівської губернії сягала 22000 руб.²⁴, або 4,8%. У середньому недоїмок припадало на наявну душу чоловічої статі - 0,03 руб., на десятину надільної орної землі - 0,01 руб. У тому ж році недоїмки по казенних та земських окладних зборах становили відповідно 19000 та 140000 руб.

Важливе значення у формуванні матеріально-фінансової бази селянського самоврядування грали мирські капітали. Засновані в громадах державних селян у 1843 р. вони акумулювали кошти на полегшення кругової поруки, надання позик селянам, реалізацію загальнозначущих цілей у господарській, освітній, релігійній сферах. Загальне „Положення...” 1861 р. надало право формування та витрати мирських капіталів на розсуд селянських громад, обмежившись вимогою складання письмового вироку і згодою 2/3 усіх селян, що мали право голосу на зборах. Із часом рішення сільських сходів про витрати з мирських капіталів підлягали затвердженню земськими начальниками²⁵. Формувались мирські капітали, як правило, із залишків мирських зборів та інших надходжень – оброчних, від продажу майна, пожертвувань. Мирські капітали були розділені на волосні та сільські. Станом на 1 січня 1893 р., мирські капітали Чернігівської губернії становили 964762 руб., з яких 409101 руб. (42,4 %) належали волостям, решта – 555661 руб. (57,6 %) сільським громадам, у цілому по Росії волосні капітали сягали 54,3%.²⁶

Зростання надходжень мирських коштів диктувалося необхідністю проведення значних витрат, які б забезпечували як виконання обов'язків, накладених владою, так і розвиток власної інфраструктури громади, поселення, набуття рівня освіти, медичного обслуговування, забезпечення порядку.

Таблиця 4.

Темпи зростання мирських витрат у 1891-1894 рр.²⁷

Рік	Сума мирських витрат (руб.)	Зростання до попереднього року (%)
1891	610108	-
1892	777654	27,4
1893	827462	6,4
1894	908874	9,8

За 14 років (1881 - 1894 рр.) мирські витрати по губернії зросли більше ніж у 3,2 разу. У цей період проходить і перерозподіл витрат на користь сільських громад. Залишки, що утворювались від перевищення доходів над витратами, обертались у волосні та мирські громадські капітали.

Таблиця 5²⁸.

Рік	Мирські витрати (руб.)			Зростання відносно 1881 р.		
	волосні	сільські	разом	волосні	сільські	разом
1881	172192 (61%)	110199 (39%)	282391	-	-	-
1891	272647 (45%)	337461 (55%)	610108	58 %	306 %	216 %

Із суми усіх мирських витрат у середньому припадало:

Таблиця 6²⁹.

Припадало витрат (руб.)	Чернігівська губ.		Рос. імперія (50 губ.)	
	1881 р.	1891 р.	1881 р.	1891 р.
На одну волость	1632	3486	3412	4535
На один двір	-	2,09	-	4,16
На 1 дес. селянськ. землі	0,14	0,25	0,28	0,35
На 1 ревізьку душу	0,51	1,18	1,52	1,99
На 1 наявну чол. душу	0,39	0,79	1,16	1,35

Розподіл витрат на виконання мирських повинностей та реалізацію громадських і волосних потреб, наведений у таблиці 7, показує, що перелік видаткових статей відповідає переліку першочергових завдань, які стояли перед органами сільського управління, але суми, що витрачалися на соціальні потреби, не відповідали нагальним потребам.

Таблиця 7.

Стаття видатків	Сума (руб.)	%
Утримання адміністрації, суддів	231889	27,5
Утримання адмін. будівель, канц. витрати	78826	9,4
Утримання роз'їзних та поштових коней	27510	3,8
Інші витрати по управлінню та громадськ. справах	7261	0,9
Охорона громадської безпеки	23585	2,9
Релігійні потреби	78740	9,4
Народна освіта	59482	7,1
Медицина	3629	0,4
Хлібозапасні магазини	28148	3,4
Протипожежна справа	8059	1,0
Благодійність	4012	0,5
Шляхи, мости, переправи	8592	1,0
Сплата громадських боргів	7320	0,9
Сільськогосподарські витрати	257914	30,8
Інші витрати	13684	1,5
Разом	838651	100

У 1894 р. утримувалося 175 волосних старшин та 175 волосних писарів, 117 помічників волосних старшин, 222 помічники волосних писарів, 692 судді, 1977 сільських старост, що отримували платню, 710 збирачів податей, 955 сільських писарів. До витрат, що несли переважно сільські громади, належали сільськогосподарські витрати - 99,99 %, витрати на релігійні потреби - 99,94 %, на освіту - 95,3 %, на хлібозапасні магазини - 96,0 %, на пожежну справу - 95,7 %, благодійність - 92,6 %, дороги, мости, переправи - 99,5 %, охорона громадської безпеки - 62,0 %, сплата громадських боргів - 51,0 %. Показовим є фінансування витрат на освіту. Участь сільських громад у будівництві земських училищ на 1891 р. виражалася сумою 322990 руб. За рахунок земств було збудовано 17 училищ, сільських громад - 227, кількох громад - 48, спільно приватних осіб та громад - 59, приватних осіб - 46, за спільні кошти земств, сільських громад та приватних осіб - 27. За даними 1897 р., з 584 училищ, що називалися земськими, земські управи вважали тільки 18 шкільних будинків такими, що належали земству (12 у Мглинському повіті, 4 у Чернігівському, по одному у Кролевецькому і Стародубському), 523 належали сільським громадам, 11 - приватним особам. Лише по 11 повітах (без Борзенського, Кролевецького, Глухівського, Суразького) участь громад у річному утриманні училищ становила 18448 рублів³¹. Загальну суму витрат громад безпосередньо на школи визначити неможливо, оскільки значна частина витрат виконувалася натурою.

До переважаючих волосних витрат належали витрати на утримання роз'їзних та поштових коней - 92,2 %. Волость утримувала першість і у витратах на управління - 69,03 %, у будівництві громадських будівель - 87,9%, у витратах на медицину - 72,1 %³².

У сфері фінансового господарства волості та сільської громади існували певні перекося. Майже усі збори по покриттю витрат волості та громади лежали виключно на одних селянах, хоча керівництво волості та сільської громади виконувало багато функцій загальнодержавного характеру³³. Із самого початку введення земських установ волость поступово перетворюється в загальну виконавчу інстанцію, куди стікаються справи усіх відомств: судових, земських та адміністративних. До реєстру вхідних паперів усіх волосних правлінь Глухівського повіту за перші три місяці 1879 р. надійшло 1266 документів, з яких 287 стосувалися одних тільки селян (23%): сільські та волосні вибори, опіка членів громади, запасні хлібні магазини, лікування, мирські збори, поземельні справи, волосний суд та інше. 17 (1%) - не торкалися селянського стану, 962 (76%) - стосувалися усіх станів: державні та земські податки, листування відносно загальної військової повинності, межева справа, статистика, страхування, казенні ліси, паспортна справа, земська пошта, охорона здоров'я, освіта³⁴. У 1890 р. у сільській місцевості налічувалось 26348 неселянських дворів, що у середньому становило 150 дворів на волость³⁵. Значна частина мирських витрат (більше 3/4 волосних та 1/2 сільських) йшла на такі потреби, які не могли „... вважатися спеціально або виключно селянськими. Крім того, на селянах лежав цілий ряд повинностей натурою”³⁶. У зв'язку з неможливістю рівномірного розподілення натуральної повинності досить часто відбувалися наймом, на який витрачалися громадські кошти.

Окрім мирських зборів, які сплачували виключно селяни, мав місце перекіс не на користь селян і у сплаті інших платежів. У Чернігівській губернії земський збір із десятини селянської землі був на 19 % вищим, ніж із неселянської, а недоїмки, навпаки, удвічі вищі за селянські. Усі збори, що сплачували селяни губернії, перевищували такі ж збори із земель приватновласницьких на 34 %, у той же час недоїмки з земель останніх перевищували недоїмки селянські у чотири рази³⁷.

Розпорядження мирськими коштами передбачало певний рівень порядності та освіченості з боку збирачів і розпорядників. Часто сільські посадовці вдавалися до грубих порушень та махінацій, використовуючи мирські кошти для власного збагачення або навіть тривіального пияцтва. 19 серпня 1879 р. неодмінний член

Чернігівського повітового у селянських справах присутствія склав акт про нестачу у касі Седнівського волосного правління коштів на суму більш ніж 309 рублів. Розслідування виявило, що кошти були привласнені волосним старшиною Білоконським, який ще й недоплачував волосному писарю, примушуючи останнього розписуватися за нібито повністю отриману платню³⁸. Сільський староста села Ведилці Моїсей Чубар у 1879 р. без згоди громади самовільно збирав з усіх ревівських і безревівських душ (близько 500 осіб) по 2 копійки, а протягом своєї трирічної служби збирав з усіх солдатських дітей та відставних солдатів (звільнених від окладу) по 3-5 рублів. У скарзі селян на ці дії зазначалося, що „Моїсей Чубарь з дня вступу на посаду сільського старости виявився сильним п'яницею і марним у громаді, про що неодноразово заявлялося волосному старшині, який, потураючи Чубарю, зі свого боку не робив ніяких розпоряджень”³⁹. Єдиний напівосвічений член громади с. Полошки Глухівського повіту сільський писар Дубенко дозволяв собі взагалі не заводити прибутково-видаткових книг, як це було взимку 1875-1876 рр⁴⁰.

У підсумках зазначимо, що „Положення...” 1861 р. порушувало проблеми економічної незалежності громади, яка забезпечувалась наявністю громадських земель, лісів, луків, пасовищ, правом збору мирських грошових та хлібних зборів, призначення натуральних повинностей. У пореформений період втручання держави у фінансову діяльність селянського самоуправління постійно розширюється. Якщо після 19 лютого 1861 р. право утворення та витрачання мирських капіталів належало сільським громадам і обмежувалось наявністю письмового вироку, прийнятого кваліфікованою більшістю, то, за законом 3 грудня 1882 р., витрачання мирських капіталів допускалося після затвердження місцевими у селянських справах присутствіями та з дозволу міністерств внутрішніх справ та фінансів. Із уведенням інституту земських начальників рішення сільських громад про проведення витрат із мирських капіталів на свої потреби набирало чинності лише у разі згоди земського начальника.

Основними причинами посиленої уваги держави були, по-перше, вимушене втручання у компетенцію органів селянського самоуправління у зв'язку з послабленням контролю з боку селян за фінансовою діяльністю сільської адміністрації, по-друге, зацікавленість в успішному виконанні органами селянського самоуправління покладених функцій (забезпечення населення продовольством, громадська опіка, народна освіта, охорона здоров'я, санітарні та протипожежні заходи). Держава у даному випадку виступала з культуррегерською місією, привносячи у традиційне селянське товариство нові цінності комунального розвитку. Між тим ідея самоуправління народу не пронизувала в Росії увесь внутрішній державний устрій, а обмежувалась лише адміністративною площиною. Таке самоуправління було вигідне самодержавству. Усунене від вирішення ряду важливих господарських завдань, воно не могло претендувати на політичну участь. Для запобігання надмірному зростанню значення інститутів самоуправління було використане поєднання самоврядних начал з державними закладами.

1. Корнилов А.А. Крестьянский строй. - Т. 1. - СПб, 1905; Преображенский Ф.А. Вопросы крестьянского самоуправления. Сельские учреждения и должностные лица. - М., 1893; Чарушин А. Крестьянские сходы в бытовом их освещении. - Архангельск, 1911; Якубович А. Крестьянское самоуправление. - СПб, 1883; Самоуправление крестьянского сельского и волостного общества. - М., 1905.

2. Ткачев П.Н. Революция и государство // Сочинения. - Т.2. - М., 1976. - С.147.

3. Ананьич Б.В. Из истории законодательства о крестьянах (II половина XIX в.) // Вопросы истории России XIX - начала XX в. Межвузовский сборник. Министерство высш. и средн. образ. СССР - М., 1983. - С. 34-35; Краснова В.Б. Положение 19 февраля и образование крестьянского самоуправления // Вестник Московского университета. - Сер.8. История. - 1989. №1. - С. 67-78; Бондаревский А.В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року. - К., 1961.

4. Див., наприклад: Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России. - М., 1954. - С.134.

5. Российское законодательство X-XX вв. - Т. 7. - М., 1989. - С. 91.

6. Головченко В. Сільське самоврядування на Україні (1860 – 1916 рр.) // Право України. – 1992. - №3. – С.34-36. Його ж: З досвіду селянського самоврядування на Україні (1861-1914 рр.) // Правова держава: міжвідомч. зб. наук. праць. – К., 1992. – Вип. 2-3. – С. 144-150.
7. Лохматова А.І. Пореформена громада як саморегульований соціальний організм південно-українського села другої половини XIX століття // Наддніпрянська Україна: іст. процеси, події, постаті: Зб. наук. пр. Дніпропетровськ, 2003. – Вип. 2. – С. 133-143; Її ж: Селянське самоврядування пореформеної України в приговорах сільських сходів // Наук. праці іст. ф-ту Запоріж. держ. ун-ту. – 2003. – Вип. XVI. – С. 41-55; Присяжнюк Ю.П. Українське селянство XIX-XX ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм. – Черкаси, 2002. – 119 с.; Кукушкин Ю.С., Тимофеев Н.С. Самоуправление крестьян в России (XIX – начало XX в.). – М., 2004. – 208 с.; Земцов Л.И. Обычно-правовые основы деятельности волостных судов в России (60 – 70-е гг. XIX в.) // Вестник Воронежск. гос. ун-та. – 2005. - № 2. – С. 234-244; Бербанк Д. Правовая культура, гражданство и крестьянская юриспруденция: перспективы начала XX века // Американская русистика. Вехи историографии последних лет. Императорский период: Антология. – Самара, 2000. – С. 269-298; Шанин Т. Обычное право в крестьянском сообществе // Общественные науки и современность. – М., 2003. - № 1. – С. 116-121; Безгин В.Б. Крестьянская повседневность (традиции конца XIX – начала XX века) – Москва – Тамбов, 2004. – 304 с.; Ващенко А.В. Институт земських начальників Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02. – Харків, 2002; Нікітін Ю.О. Зміни в становищі сільського і міського населення Київської і Чернігівської губерній після селянської і міської реформ 60-70 років XIX ст. Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Київ, 2004; Гримич М.В. Звичаєве цивільне право українців XIX – початку XX століття – К., 2006.
8. Волости и важнейшие селения Европейской России (По данным обследования, произведенного статистическими учреждениями МВД, по поручению Статистического совета). - Вып. III: Губернии Малороссийские и Юго-Западные. - СПб, 1885. – С. 90-103.
9. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. Т. 1 - Чернигов, 1898. – С. 46 -47.
10. Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. Т. IX. – Суражский уезд. Подворная опись. – Чернигов, 1883. – С. 3.
11. Калиниченко В.В. Крестьянская поземельная община на Украине в доколхозный период // Вест. Харьк. ун-та. – Харьков, 1984. - № 266. – С. 4.
12. Там само. – С. 3.
13. Безгин В.Б. Крестьянская повседневность (традиции конца XIX – начала XX века). – Москва – Тамбов, 2004. – С.54.
14. Волости и важнейшие селения Европейской России. - Вып. III. - СПб., 1885. – С. 90-103; Статистика Российской империи. Т. 1-60. – СПб, 1887-1906. – Т. 40. – С.166-167.
15. Обстеження не наводять дані про кількість селянських общин. Ми використовуємо дані окладних книг та земських списків, наведені: Русов А.А. Вказана праця. – Том 1. – С. 267.
16. Бржежский Н. Недоимочность и круговая порука сельских обществ. – СПб, 1897. – С.221-222.
17. Статистический ежегодник России. 1914 г.– Пг., 1915. – Отд. 1. – С. 1-25, 33-57.
18. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи. XVIII – начало XX в.: Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: В 2 т. – СПб, 2003. – Т.1. – С. 467.
19. Свод законов Российской империи. Т. IX. Особое приложение. – СПб, 1912. – Ст. 8, 10, 14, 17, 18, 22, 62, 66, 110, 153.
20. Складено на основі: Русов А.А. Вказана праця. – Т. 1. – С. 365 -367.
21. Збір призначався на платню пастухам за випас громадської худоби.
22. До інших доходів відносились: пожертви на користь мирських сум, збори з паспортів та білетів – 933 руб., збори за посвідчення оборуток – 409 руб., штрафи та зиски, накладені посадовими особами – 8514 руб., прибутки з обороту капіталів – 23640 руб.
23. Складено на основі: Русов А.А. Вказана праця. – Т. 1. – С. 367.
24. Бржежский Н. Вказана праця. – С. 427.
25. Иловайский С.И. Учебник финансового права. – Одесса, 1904. – С. 375.
26. Брокгауз и Эфрон. Энциклопедический словарь. – СПб, 1896. – Т. XIX А. – С.520-522.
27. Складено на основі: Русов А.А. – Т. 1. – С. 368; Временник ЦСК МВД. – СПб, 1895. - № 38.
28. Временник ЦСК МВД. – СПб, 1895. - №38.
29. Там само.
30. Русов А.А. Вказана праця. – Т. 2. – Приложение XII б. - С. 313 -315.
31. Русов А.А. Вказана праця. – Т. 1. – С. 70-73.
32. Русов А.А. Вказана праця. – Т. 2. – Приложение XII б. - С. 367-368.
33. Озеров И.Х. Экономическая Россия и ее финансовая политика на исходе XIX и в начале XX века. – М., 1905. – С. 25-26.
34. Уманец Ф.М. Из моих наблюдений по крестьянскому делу. – СПб, 1881. – С. 198-199.

35. Статистика Российской империи. XVI. Выпуск 23. Волости и гмины 1890 г. XLVIII. Черниговская губерния. – СПб, 1890. – С.10.
36. Рубакин Н.А. Россия в цифрах. Страна. Народ. Сословия. Классы. – СПб, 1912. – С. 156.
37. Дроздов И. Как современное земство облагает местное население. – Чернигов, 1907. – С. 10.
38. ДАЧО. – Ф. 185. - Оп. 1. Спр. 46. – Арк. – 1-5.
39. ДАЧО. – Ф. 185. - Оп. 1. Спр. 45. – Арк. – 1-10.
40. Уманец Ф.М. Вказана праця. – С. 17.

В статье анализируется механизм формирования и использования материально-финансовой базы институтов крестьянского самоуправления второй половины XIX - начала XX ст. Выясняется роль крестьянского самоуправления в системе власти на селе, исследуется уровень эффективности использования мирских средств в деятельности сельских обществ и волостных правлений Черниговской губернии.

The article deals with the mechanism of formation and utilization of material and financial resources of the village self-government institutions in the second half of the XIX and early XX c. The role of peasant self-government in the system of village authorities is revealed. Under investigation is also the level of effective utilization of secular resources in the activities of village societies and county councils in Chernigiv gubernia (region).

УДК 37(09)

Анатолій Боровик

ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП ФОРМУВАННЯ МЕРЕЖІ НАРОДНИХ ШКІЛ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

У статті мова йде про започаткування системи народних шкіл у Російській імперії та упорядкування організаційних основ їх діяльності.

Історія створення справді народної початкової освіти, доступної для нижчих верств населення у Російській імперії, як і в європейських країнах, розпочалася лише на початку XIX ст. У Пруссії цей процес був започаткований у 1808-1812 рр., у Франції – у 30-х роках, в Англії – з прийняттям законоположення 1848 р. [1]. Правлячі кола європейських країн ще до початку XIX ст. зосереджували основну увагу на освіті вищих та середніх верств населення. Процвітали університети, гімназії, технічні й спеціальні школи, де вчилися діти дворян та купців. Щодо освіти представників нижчих верств населення, то у європейських країнах, а також і в Росії не існувало системи початкової освіти, діяли лише окремі школи при благодійних товариствах.

Визначні вчені-педагоги Й.-Г. Песталоцці у Швейцарії, Ланкастер в Англії та інші розробляли різні підходи, методи і прийоми навчання у народних школах. Але навчальні заклади для нижчих верств населення не відкривались, а коли й відкривались, то залишалися незаповненими. Дуже часто урядовці докоряли

© Боровик Анатолій Миколайович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.